

האבנים מהן ייבנה המקדש

הרב נתנאל אריה

ראשי פרקים:

גאולה משמים או גאולה עצמית?
חורבן המקדש או חורבן האומה?
ירושלים של מעלה וירושלים של מטה
על כפיו יביא, אליהו הנביא

גאולה משמים או גאולה עצמית?

בספרו העמוק והחריג "כה אמר זרתוסטרה", בחזיון השלישי, מתאר פרידריך ניטשה מקום שומם ואפל, בו אדם צעיר מוטל לקרקע. היה זה נער, רועה, שהתפתל חסר אונים, נחנק מפרפר, פניו עווית, ומפיו השתרבב נחש שחור וכבד. זרתוסטרה הושיט את ידו נכון לסייע ולהציל, אך נכשל, והנחש נותר נעוץ בפיו של הנער, מאיים לחונקו מבפנים. זרתוסטרה התקרב אל הנער, ומתוכו בקעה צעקה עמוקה: "זעקו אימתי, שנאתי, בחילתי, חמלתי... הכל נצטעק מקרבי בצעקה אחת: את ראשו נשוך!" והצעיר אכן נשך נשיכה הגונה, ולמרחק רב ירק את ראש הנחש, והתרומם בקפיצה, ומכאן ואילך נעשה למי שנגאל. חופשי ומאושר הוא צחק את צחוקו, כי גאולתו באה לו מידי עצמו.¹ הנחש השחור, כרפרנס הופכי לסיפור גן עדן, הוא כפי הנראה דימוי לרוח הכבודות של הדת, בעיקר הנוצרית,² בה נלחם ניטשה במקומות רבים בכתביו, בשל הטפתה לסגפנות והיותה חונקת ומדכאת את כוחות החיים.³ גאולתו של הנער היא השתחררות האדם מכבלי התפיסה הדתית, עד להיותו נתון ברשות עצמו.⁴

מה היה סופו של אותו נער? עשרות דפים מאוחר יותר, בפרק "המחלים", מספר לנו ניטשה את המשך הסיפור. הנער, שהוא למעשה זרתוסטרה עצמו, שרוי היה עדיין במצב של החלמה, והנה מתוך תוכו קמה ועלתה מחשבה תהומית: "דברי אלי, זרתוסטרה קורא לך, חסר הא-לוה... לך אני קורא מחשבת התהומית מכולן. הידד את באה, אני שומע אותך תהומי מדברת... הידד בואי, הושיטי את היד". אך כשמתוך תוכו התפרצה ועלתה לה מחשבתו התהומית, לא יכול היה לעמוד בפניה, וקרא: "הה-הה! - גועל, גועל, גועל! --- אוי לי!" זרתוסטרה צנח ארצה, ושעה ארוכה היה מוטל שם כמת. שבעה ימים היה מוטל בחוליו, ולא רצה לצאת אל העולם המצפה וקורא לו. או אז נזכר "איך זחלה המפלצת אל תוך לועי וחנקה אותי. אבל אני נגסתי את ראשה, וירקתי אותו ממני והלאה... ואני הלוא מוטל לי פה, ועודני עייף מאותה נשיכה ויריקה, ועודני חולה מגאולתי שלי עצמי".⁵

בשם של כוחות החיים יצא ניטשה כנגד המחנק של המוסר הדתי והפוריטניות הנוצרית, וביקש ליצור "על-אדם" שיכונן את ערכיו בעצמו, אך תהליך שחרורו של האדם "חסר הא-לוה" מכבלי הדת, השאיר

¹ כה אמר זרתוסטרה; ספר לכל אחד ולאף אחד, (תרגום: אילנה המרמן) הוצאת עם עובד, ת"א 2015, עמ' 243.

² ראו רחל שיחור, ניטשה עיונים בתרבות המערב, הוצ' משרד הביטחון 1997, עמ' 91.

³ במיוחד בספרו "אנטיכריסט" (1886), אך הרעיונות מצויים בספריו הקודמים. על התנ"ך כתב ניטשה: "ספר הצדק הא-להי, מצויים אנשים, דברים ונאומים, בסגנון גדול כל כך, שאין כלום בספרות יוון והודו שיוכל להידמות אליו... הצמדת "הברית החדשה", שהיא מכל הבחינות מין רוקוקו של הטעם, ל"ברית הישנה", להיותם ספר אחד... ייתכן וזהו מעשה החוצפה הגדול ביותר, ו"חטא כלפי הרוח" הכבד ביותר" (מעבר לטוב ולרוע, 1886).

⁴ אצל קאנט במאמרו "הנאורות מהי" בסגנון אחר: "נאורות היא יציאת האדם מחוסר בגרות... אי יכולתו להשתמש בשכלו בלי הדרכת הזולת".

⁵ כה אמר זרתוסטרה, עם עובד ת"א 2015, עמ' 309-311.

אותו בין פח הנצרות לפחת העולם, ממוטט, במצב של "מחלים", הנתון עדיין בין חולי לבריאות. ניטשה ידע לזהות בחושי החדים, את הקסר והקשול בתרבות הנוצרית, בעלת המבט הפסימי והקודר על העולם, המבטלת את כוחו של האדם, ואינה מאמינה ביכולתו לתקן את המציאות. הוא אפילו היטיב להבחין בין יהדות התנ"ך המשדרת עוצמה וגבורה לבין הנצרות החיבורית, אך על כל פנים, הוא, וכמוהו רבים מנושאי דגל המרד האנטי-דתי בעמנו, מצאו את עצמם מיטלטלים בין שני קטבים, ללא עוגן וללא אלטרנטיבה הולמת, מצויים עדיין בחיפוש מתמיד, כתיאורו המופלא: "ועודני חולה מגאולתי שלי עצמי!"

יש בהחלט מקום להבין את מבטו של ניטשה. יש באדם הפרטי ובוודאי בקולקטיב האנושי רצון טבעי פנימי לביטוי עצמי, מתוך אמון בכוחו ובעוצמתו של האדם. מאידך גיסא יש אמת פשוטה גם במבט של האמונה המסורתית, המצביעה על גבול כוחו וסופיותו של האדם, ומרימה אותו למפגש מעצים עם המקור האינסופי של היקום. הבה נבחן את העניין דרך משקפיו של מדרש ידוע, העוסק בגאולה ובבניינה של ירושלים.

חורבן המקדש או חורבן האומה?

באופן פשוט אנו צמים ואבלים על חורבן המקדש, אך במבט פנימי יותר ניתן להסביר שאנו צמים על חורבן ירושלים, שהוא ביטוי לחורבן האומה. ייחודנו הלאומי מתבטא בחיי הרוח שלנו, שמרכזם ירושלים והמקדש, אך חורבן המקדש הוא הביטוי הגלוי לחורבן פנימי של האומה.

כך במגילת איכה, עיקר הקינה היא על חורבן ירושלים, וחורבן הקודש מתואר רק כנספח לכך. כפי שאנו קוראים בפתח המגילה: "איכה ישבה בדד העיר רבתי עם, היתה כאלמנה רבתי בגוים, שרתי במדינות היתה למס".⁶ רק בהמשך נכתב: "ידו פרש צר על כל מחמדיה, כי ראתה גוים באו מקדשה".⁷ הקינה היא על ירושלים, וחורבן המקדש מתואר כפרישת יד על מחמדיה של עיר המלוכה. כיוצא בזה בהמשך הקינה: "בלע א-דני ולא חמל את כל נאות יעקב, הרס בעברתו מבצרי בת יהודה, הגיע לארץ, חלל ממלכה ושריה".⁸ ורק אחר כך: "נח א-דני מזבחו נאר מקדשו".⁹ גם כאן הרס המקדש מתואר כחלק מחילול הממלכה. לפיכך אנו מוצאים כי גלות העם היא המשפיעה על קודשי האומה: "מלכה ושריה בגוים - אין תורה, גם נביאיה לא מצאו חזון מה".¹⁰ גם בתורה מתואר חורבן המקדש כחורבן לאומי: "ושברתי את גאון עזכם",¹¹ כשהפסוק מכוון לחורבן המקדש, כמפורש בספר יחזקאל "הגני מחלל את מקדשי גאון עזכם".¹² בית המקדש הוא הביטוי לעוז ולעוצמה הלאומית.¹³

מבט זה חושף זהות בין הייחוד הלאומי לבין קודשי האומה. ייחודה של האומה הוא זה שמתבטא בפועל בתורתה ובקודשיה. ירושלים היא המרכז הלאומי, ועל כן שוכן בה המקדש.¹⁴ מבט זה תופס את החורבן כריקבון לאומי פנימי, שהוביל בפועל לחורבן הארץ והמקדש. לפיכך הגאולה, כנגטיב של

⁶ איכה א, א.

⁷ שם א, י.

⁸ שם ב, ב.

⁹ שם ב, ז.

¹⁰ שם ב, ט.

¹¹ ויקרא כו, יט.

¹² יחזקאל כד, כא.

¹³ לכן פסקו ראשונים רבים כי בחזרת האומה לשליטתה בא"י יש מקום לבטל הצומות. ראו הסוגיה במסכת ר"ה יח, ב ובפירוש רש"י, רשב"א ומאירי שם.

¹⁴ ראו לדוגמה, ר' מאיר שמחה מדווינסק, פירוש "משך חכמה", שמות יב, כא: "והנה יש להאריך שכל המקומות המקודשים אין יסודם מן הדת, רק מהאומה... ירושלים וכל ארץ ישראל והר המוריה בנויים על התייחסותם לאבותינו שורשי האומה והתאחדות האומה לשורשה".

החורבן, היא בעצם התעוררות האומה וחזרתה לעצמה, ובאופן זה יתרחשו גם בניין הארץ, ירושלים והמקדש דרך תחיית האומה. אדגים ואבהיר כיוון מחשבה זה באמצעות דרשה מוכרת של חז"ל.

ירושלים של מעלה וירושלים של מטה

פרק יא של ספר הושע הינו פרק נחמה ועידוד, אך יש בו פסוק לא מובן: "לא אשוב לשחת אפריים... בקרבך קדוש, ולא אבוא כעיר". ה' מבטיח שיגאל את ישראל, אך באותה נשימה נשבע שלא יבוא כעיר ירושלים. פסוק תמוה זה נדרש בתלמוד כך: "אמר הקדוש ברוך הוא: לא אבוא בירושלים של מעלה, עד שאבוא לירושלים של מטה".¹⁵ רוצה לומר, שני ממדים לירושלים; ארצית ושמיימית. בזמן הגאולה תיבנה ותתקדש ירושלים של מטה כחברתה של מעלה. השבועה הא-לוהית היא שקודם שיתקיים "בְּקִרְבְּךָ קָדוֹשׁ", ותיבנה ירושלים הארצית, ועד אז "לא אבוא כעיר" ירושלים של מעלה.

דרשה זו לקוחה מעולם האגדה המפייס והמנחם. צר לו לקב"ה בצרתם של בניו, ואף ביתו כמו חרב הוא בחורבן מקדשם. אך עדיין יש להבין מה פירוש "עד שאבוא לירושלים של מטה". מי הוא שיבוא לירושלים של מטה? באופן פשוט הדרשה מוסבת על עם ישראל: עד שיהיה "בְּקִרְבְּךָ קָדוֹשׁ" וייכנסו עם ישראל לעירם, לא ייכנס הקב"ה לירושלים של מעלה. אך פשט הביטוי "לא אבוא לירושלים של מטה", שנאמר בלשון יחיד, נראה כמתייחס לקב"ה...

דרשה זו מפורשת בהקדמת זוהר: "ירושלם הבנויה כעיר שחברה לה'. 'מה אשנה לך (ואנחמך בתולת בת ציון)'¹⁶ בדומה לך. כדרך שאת יושבת, כך הוא כביכול למעלה. כדרך שלא נכנסים בך עתה העם הקדוש בסדרים הקדושים, כך נשבעתי לך שלא אכנס אני למעלה, עד שייכנסו בך בניך למטה".¹⁷ בזמן הגלות, משווה ה' כביכול את מצבו למצב בניו, ומבטיח שלא ייכנס לעירו, עד שייכנסו בניו לעירם. או אז תתחברנה הערים, ויתקיים הפסוק: "ירושלם הבנויה כעיר שחברה לה יחדו".¹⁸ אם כן, כניסתם של ישראל לירושלים, וכיבושה לאחר אלפיים שנות גלות, היא כניסתו של הקב"ה לתוכה!

הדברים מבוארים עוד יותר, אך באופן תמציתי ועמוק, בספר תיקוני זוהר: "בזמן שיבנה בית המקדש על ידי הקב"ה, שנאמר בו... ואני אבנה - אלו אבנים טובות שייבנה מהם. זהו שכתוב: 'ואבנה גם אנכי ממנה'.¹⁹ נטיעות קדושות. זהו שכתוב: 'ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ' נצרך מטעמי מעשה ידי להתפאר".²⁰ וזה סוד: 'ירושלם הבנויה כעיר שחברה לה יחדו', ירושלים העליונה המאירה על גבי ירושלים של מטה. לדברי המדרש הקב"ה יבנה את בית המקדש מאבנים טובות, אך אין הכוונה לבניין ניסי, אלא האבנים הן גורם ממצע. המדרש מביא כדוגמה לכך את רחל ובלהה שפחתה. לאחר שנות עקרות, מתוך השתוקקות לבנות את ביתה, ולהרחיב את התא המשפחתי, הביאה רחל את בלהה שפחתה ליעקב בעלה, כדי שתלד לו, וייחשב הדבר שבניינה שלה נבנה בבניינה של בלהה שפחתה. בהקשר שלנו הכוונה היא שעם ישראל הוא זה שיבנה את ירושלים והמקדש, ובניינם ייקרא בניינו של הקב"ה. זוהי משמעות הפסוק המובא בהמשך הדרשה: 'ועמך כלם צדיקים, לעולם יירשו ארץ. נצרך מטעמי, מעשה ידי להתפאר'. ישראל הם נטיעתו של הקב"ה בעולם, ומעשי ידיהם בארץ נחשבים כמעשי ידיו של הקב"ה; "נצרך מטעמי - מעשה ידי".²¹

¹⁵ תלמוד בבלי תענית ה, א.

¹⁶ איכה ב, יג.

¹⁷ הקדמת זוהר א, ב בתרגום ובעיבוד קל.

¹⁸ תהלים קכב, ג.

¹⁹ בראשית ל, ג.

²⁰ תיקוני זוהר, תיקון כא ס, ב בתרגום ובעיבוד קל.

²¹ כך כתב הרב ראובן מרגליות בפירושו "ניצוצי זוהר" לתיקוני זוהר שם אות יג בשם הגאון מוילנא: "ובביאור הגר"א כתב: רוצה לומר, אבנים של ירושלים הן בני ישראל, אבנין טבין שעל ידם היא מתבנה, ומביא ראיה שנאמר: ואבנה כו', וכן נטיעין דיליה

המדרש במופעיו השונים מתאר מערכת יחסי גומלין והדדיות בין האדם לא-לוהיו. תפיסתם של חכמינו הקדמונים אינה סובלת מהבינאריות הנוצרית-אירופית. גם מבטם על יכולת האדם לפעול לתיקון העולם אינו פסימי אלא אופטימי במהותו. הגאולה מוצגת כתהליך הרמוני רב ממדי, המחבר שמים וארץ, בו א-לוהים מתגלה באדם, וגדולתו של האדם מעידה על גודלו של הבורא.

ההיגיון הפנימי שבדבר הוא, שהעולם לא חיכה אלפיים שנה, כדי שהכל-יכול יחולל תהליך גאולה שמימי, שהיה יכול להתחולל באותה דרך בכל זמן נתון קודם לכן. במבט פשטני נראה שהאדם החדש הולך ומתרחק מבוראו, אך יש בהחלט מקום לראות זאת במבט מורכב יותר. האנושות עברה תהליך משמעותי של התפתחות, התבגרות והבשלה. א-לוהים צמצם כביכול את הופעתו, תוך הגברת כוחו ועוצמתו הפנימית של האדם, המאפשרת הופעת אדם בוגר ובשל יותר על בימת העולם, אדם המסוגל לנהל דו-שיח עם בוראו, כך שבסיוע שמימי הוא מוכשר לחולל את גאולתו בעצמו.

על כפיו אותה יביא, אליהו הנביא

פעמים, רעיונות עמוקים מוצאים את עצמם מתנגנים כלאחר יד בפזמון עממי. אחד מאלה הוא שירו הנפלא של יורם טהרלב "על כפיו יביא", שפרסם שנתיים לאחר המלחמה. שחרור חבלי המולדת במלחמת ששת הימים, ניסי המלחמה, איחודה של ירושלים וכיבוש הר הבית, עוררו אצל רבים התרגשות רוחנית, ותחושה מרוממת שהולכת ומתגשמת לה שיבת ציון השלישית. טהרלב, שנחשב לאחד מחשובי מעצבי הזהות הישראלית, הודה בראיון כי בחיבור השיר, שרתה עליו רוחה של המסורת. השיר פורט על מיתרי הרגש הלאומיים, הלחן והביצוע הנהדרים גם הם הוסיפו נופך, והשיר הפך להיות רלוונטי ומדויק לזמנו, ואהוב מאוד עד ימינו אנו.²²

השיר מתאר בעלי מלאכה מן הדור הישן, שכבר שנתיים (מאז המלחמה) אינם עוסקים במלאכתם, אלא נתונים בציפייה לביאת אליהו מבשר הגאולה. כך הנגר שבנה כיסא לאליהו, "ושנתיים שהוא כבר אינו מנגר", ואף הסנדלר שתפר נעליים לרגלי המבשר, אך "כבר שנתיים מונח המרצע בשק", וחלומם אחד הוא: "על כפיו אותו יביא לאליהו הנביא. והוא יושב ומחכה לו, כבר שנים חולם הוא שיזכה לו. על סודו שומר ומחכה לו, מתי כבר יגיע היום".

הנגר והסנדלר מבטאים דמויות מן העולם הישן, החולמים על העתיד הרוחני, ובשל אותו חלום פסקו מפעילותם המעשית הארצית. אל מול דמותם הציב טהרלב את דמותו של מי ש"בונה את העיר כבר שבעים שנה". דמותו של הבנאי היא דמות אקטיבית, כבני היישוב החדש וכבני היישוב הישן תלמידי הגאון מווילנא, שפרצו את חומות ירושלים, והקימו שכונות רבות בירושלים החדשה. גם הבנאי חולם, אך חלומו אינו מסתכם בציפייה, או בהגשת שי לאליהו מבשר הגאולה, ובוודאי שהוא אינו גורם לו להפסיק מפעילותו המעשית, להיפך, הוא רואה את פעולותיו בעבר ובהווה כחלק מבניינה העתידי והשלם של ירושלים.

שלא כמו הנגר והבנאי שחלומם להביא "לאליהו הנביא" את כסאו ואת נעליו, רואה הבנאי את מלאכתו כחלק בלתי נפרד ממלאכת הבניין השמימית. יתירה מכך, כאותו מדרש נפלא על האבנים מהן ייבנה עם ישראל את המקדש, מצפה הבנאי שאת האבן שיביא אליהו, ישים הוא בעצמו כאבן הפינה. "והוא חולם כי כמו שאת העיר בנה, יניח למקדש את אבן הפינה, על כפיו אותה יביא, אליהו הנביא". אליהו הוא הכוח המסייע לפעילות המעשית והמתמשכת של הבנאי בבניין ירושלים והמקדש!

כמש"כ: נצר מטע"י. הדימוי לעם ישראל כ"אבנים טובות" בזמן הגאולה, נזכר גם בזמן החורבן: "איכה... תשתפכנה אבני קדש בראש פל חוצות" (איכה ד, א). כך גם בפסוק: "משם רעה אבן ישרא"ל" (בראשית מט, כד) פירש"י: אבן ישראל - לשון נוטריקון: אב ובן". ובאלשיך שם: "אבן ישראל הוא משיח בן יוסף... שנקרא אבן די לא בידין" (דניאל פרק ב).

²² חובר בשנת 1969 וזכה בתואר "שיר השנה" במצעד הפזמונים העברי השנתי. ניתן לקרוא במרשתת ראיון עם טהרלב על הרקע לשיר ומשמעותו.

ממש בדומה לכך עולה מ"שירו של אבא", שפרסמה נעמי שמר שנתיים קודם לכן. השיר, המוכר יותר בשם "ייבנה המקדש", מציג את בניין המקדש כפסגת מעשה הבניין החלוצי. האבנים אותן חוצבת האומה להקים מהן את המדינה החדשה, הן האבנים שתשמשנה לבניין מקדשה: "אם בהר חצבת אבן להקים בניין חדש, לא לשווא אחי חצבת לבניין חדש, כי מן האבנים האלה יבנה מקדש". שמר אינה מנתקת בין החזון החלוצי לחזון המסורתי, ממש כמו שמו של השיר שנגזר, כפי הנראה, משירתו רוויית הכיסופים של אביה, מדובר בחזון שלם העשוי מקשה אחת.²³

חזונם של חז"ל, כמו גם החזון העולה מהשירה העברית החדשה, הוא חזון מרשים ופשוט. זהו תיאור נהדר של מערכת יחסי גומלין הרמונית, של היד האנושית העושה יד אחת עם היד הא-לוהית בגאולת האומה. החורבן היה חורבן האומה, והגאולה היא גאולת האומה, המתעוררת וחוזרת אל עצמה ואל עוצמתה. בניינה של האומה עובר דרך תחייתם של כל כוחות האומה. כל אבן וכל נדבך בבניין הכללי של האומה, הם חלק מבניין גבוה ורחב ששיאו ירושלים והמקדש. גאולה במהותה היא שחרור לחיים של עוצמה, אך עוצמה זו אינה מושגת בחיים המנותקים משורש הקיום, אלא בחיבור אל בורות המים ואל המעיין האינסופי המשקה ומברך את שדה פעולתו של האדם עלי אדמות.

על כפיו יביא יורם טהרלב

ברחובנו הצר גר נגר אחד מוזר הוא יושב בצריפו ולא עושה דבר
איש אינו בא לקנות ואין איש מבקר ושנתיים שהוא כבר אינו מנגר
והוא חלום אחד נושא עוד בלבבו לבנות כסא לאליהו שיבוא
על כפיו אותו יביא לאליהו הנביא
והוא יושב ומחכה לו כבר שנים חולם הוא שיזכה לו
על סודו שומר ומחכה לו מתי כבר יגיע היום
ברחובנו הצר גר סנדלר אחד מוזר הוא יושב בצריפו ולא עושה דבר
מדפיו הריקים מכוסים באבק כבר שנתיים מונח המרצע בשק

²³ כפי שכתב בצדק ידידי אורי הייטנר, ניוולטר "חדשות בן עזר", גיליון 358, ד בתמוז תשס"ח.

והוא חולם כי נעליים הוא תופר בן על הרים ינוו רגלי המבשר
על כפיו אותן יביא לאליהו הנביא
והוא יושב ומחכה לו...
בירושלים ישנו איש לגמרי לא צעיר שבנה הרבה בתים בכל פינות העיר
הוא מכיר כל סמטה כל רחוב ושכונה הוא בונה את העיר כבר שבעים שנה
והוא חולם כי, כמו שאת העיר בנה יניח למקדש את אבן הפינה
על כפיו אותה יביא אליהו הנביא

שירו של אבא

נעמי שמר

אם בהר חצבת אבן להקים בנין חדש
לא לשווא אחי חצבת לבנין חדש
כי מן האבנים האלה יבנה מקדש
ייבנה, ייבנה, ייבנה המקדש
אם בהר נטעת ארז, ארז במקום דרדר
לא לשווא אחי נטעת במקום דרדר
כי מן הארזים האלה ייבנה ההר
ייבנה, ייבנה, ייבנה ההר
אם לא שרת לי שיר עדיין, שירה לי מזמור חדש
שהוא עתיק מיין ומתוק מדבש
שיר שהוא כבן אלפיים ובכל יום חדש
ייבנה, ייבנה, ייבנה המקדש